

УДК 316.75(497.6)''199/...''
930.1:316.75(497.6)''199/...''

др Милица Божић Маројевић,
Центар за музеологију и херитологију
Филозофског факултета Универзитета у Београду
b.milica.b@gmail.com

Оригиналан научан рад
Примљен 13.11.2015
Прихваћен 05.12.2015

Чување дисонантног наслеђа. Случај Брчко Дистрикта Босне и Херцеговине.

Апстракт: Рад се бави начинима очувања, управљања и интерпретације дисонантног наслеђа, које је у Брчко Дистрикту Босне и Херцеговине оставио ратни вихор. Као добар модел предлажу се места буђења савести, јединствени видови очувања колективне меморије и дисонантног наслеђа у транзиционим друштвима која су у блиској прошлости претрпела масовне злочине. Уз незаобилазну емотивну и педагошку функцију, места буђења савести треба да буду сведоци како су се појединци односили према сукобима у прошлости, међусобна веза са људима у неким другачијим околностима, али и простор од поверења за савладавање нових становишта.

Кључне речи: места буђења савести, дисонантно наслеђе, памћење, интерпретација, управљање наслеђем, Брчко Дистрикт Босне и Херцеговине

Готово да нема државе у савременом друштву која није настала као последица ратовања и/или злочина. Многе заједнице носе терет таквог наслеђа, на великом броју места и грађевина уписан је историјски ожиљак болних периода обележених не само масакрима и местима заробљеништва, већ и колонијама и азилима. Због окрутности догађаја који су се у њима десили, али и идеологије коју су представљали, такви локалитети у нама изазивају стид. Но, ма колико да желимо да их заборавимо или избришемо из памћења, она неминовно чине део нашег наслеђа.¹

У професионалном смислу, као и у пракси, такав став доноси бројне недумице. Да бисмо њих пренебрегнули, неопходно је да одговоримо на следећа питања, не нужно овим редоследом – да ли ти аспекти културне баштине треба да се избришу или упамте; ако треба да их памтимо, који је пригодан начин

¹ Детаљније код: Logan, William; Reeves, Keir, eds. *Places Of Pain And Shame: Dealing With 'Difficult' Heritage*, London 2009.

интерпретације; како се људи и друштво носе са болним сећањима; како политичка клима утиче на проблеме чувања и управљања негативним, нежељеним наслеђем; да ли треба да се памте само она места која подржавају званичну интерпретацију историјских догађаја; шта је са меморијализацијом наслеђа које је недодирљиво и нестаје протоком времена и смрћу учесника и посматрача; кога око ових недоумица треба консултовати и, коначно, ко треба да буде одговоран за његову презентацију и интерпретацију?

Трагајући за одговорима на ова питања, кроз промишљања о повезивању сећања, иначе елемента неопипљиве баштине, са физичким простором, те истраживања како тај однос интерпретирати као херитолошку тему проистекла је заинтересованост за *места буђења савести*, јединствени модел очувања колективне меморије у транзиционим друштвима која су у блиској прошлости претрпела масовна страдања.

Иако се синтагма *место буђења савести* све више користи, у академском дискурсу овај термин не само да није оперативан, већ је слабо и препознатљив. То донекле и чуди, с обзиром да у идејном и концептуалном смислу није реч о потпуно новом, нити оригиналном феномену. Он суштински представља спој различитих видова сећања, са одређеним допунама (како у смислу процедуре успостављања, тако и касније употребе), а за које се верује да могу да нас приближе идеалу непонављања злочина. Као термин, први пут се помињу у контексту транзиционе правде, то јест правног и административног процеса који се изводи након политичке транзиције, ради скретања пажње јавности на лоше чинидбе претходног режима. Управо та промена друштвеног амбијента омогућава новим властима с једне стране, утврђивање злодела и видове санкционисања њихових починилаца, и с друге стране одређивање шта се рачуна као патња изазвана тим суровим поступцима. Коначно, другачија атмосфера обезбеђује повољну климу за проналажење начина за компензацију жртвама.

Међународна коалиција места буђења савести² дефинише овај феномен као „музеј” који интерпретира историју кроз историјско место, ангажован у програмима који стимулишу дијалог о горућим проблемима, промовише хуманитарне и демократске вредности као примарну функцију, омогућава публици да се укључи у питања које то место поставља и покреће. У контексту интерпретације, коалиција подржава иницијативе које користе моћ места као катализатор за грађане да се суоче са савременим наслеђем онога што се ту десило. Када посетиоци истраже локалитет или архитектуру који су се обликовали пратећи развој људских права, они могу боље да разумеју сличне борбе које се дешавају данас. Чланови ове групе с тим у вези сматрају да места сећања имају специјалну моћ да инспиришу везу људи са значајнијим проблемима и да их покрену да у њи-

² Више информација о Коалицији на <http://www.sitesofconscience.org/>. Приступљено 27. 10. 2015.

ховом решавању учествују. Зато и подржавају иницијативе које трансформишу историјска места од места *пасивног* учења у места *активног* грађанског делања. То се постиже партиципативним методом, плурализмом идеја и промовисањем културе дијалога у сврху развијања друштвеног, институционалног и законског потенцијала за заштиту људских права, као и превенцију конфликта. Музеј и сви његови видови тако прерастају у *форуме*, имајући стално пред собом визију у којој се посетилац премешта са становишта у којем прича о неком феномену на оно у којем постаје *заинтересован за његово обликовање*.

Реч је, дакле, о историјским местима у простору или памћењу, посвећеним спомену на страдање, која стварају јавни подијум за трајни дијалог. Подижу се након темељне анализе и консултативних процеса унутар локалних заједница, у сарадњи званичних органа и цивилног сектора, те са тежњом да направе везу између прошлости и онога шта нам је она оставила у аманет. Комеморишу, на првом месту, дисонантно наслеђе које је настало као резултат етнички мотивисаних сукоба кроз универзалну тему или концепт, прихватљиву свим заједницама, на неутралним или пак локацијама с позитивном симболиком.

Сам појам „дисонантности” херитолози су позајмили из музичке уметности, у којој дисонанца означава два тона која се не стапају хармонијски, већ стварају извесну напетост. Ешворт и Танбриц, аутори који су га увели у дискурс (интерпретације) наслеђа, под њим подразумевају *баштину којој различите групе приписују другачија тумачења, вредности и значења*.³ Нежељено наслеђе, то јест, негативни остаци прошлости произашли из конфликта, по природи (п)остања у себи носе плурализам супротстављених идеја. То је и логично, јер када се идентификују важни друштвено-политички и просторни контексти, до изражаја кроз интерпретацију долази дисонантност, било она расна, религијска, језичка, класна, полна, у вези са сексуалном оријентацијом, идеологијама, географијом, миграцијама и слично.⁴

У том смислу је и идеја *места буђења савести* да потпомогну грађанско помирење кроз чување сећање на нежељено наслеђе прошлости, са намером да сличне, негативне поступке превентирају у будућности. Ти циљеви се постижу сазнавањем истине, поштовањем жртава, те конструктивним дијалогом. Време њиховог формирања варира. Углавном је убрзо након сукоба и сазнавања истине о њима, док су материјални докази још увек доступни, будући да таква врста наслеђа и сећања има тенденцију да се затре.⁵

³ Tunbridge, J. E.; Ashworth, Gregory John, *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*, Chichester 1996, pp. 20–33. (У даљем тексту: Tunbridge, J. E.; Ashworth, G. J., *Dissonant heritage...*)

⁴ Tunbridge, J. E.; Ashworth, G. J., *Dissonant heritage...*, p. 94.

⁵ Наравно, мора се водити рачуна да се *памти правилно*, зато процес не сме да буде ни преурањен.

Одликују их две димензије – приватна, односно рефлексивна и јавна, то јест образовна.⁶ Приватна / рефлексивна се, пре свега, односи на психолошке, па чак и верске доживљаје меморијала и намењена је процесима жаљења, исцељења рана, личних рефлексивних и оплакивања настрадалих, било од стране породице или шире друштвене заједнице. Како је дидактички аспект оно чиме се ми бавимо испитујући *места буђења савести*, посветићемо се разјашњењу јавне, то јест, образовне парадигме. Она подразумева да је идеја стварања меморијала повезана са учењем, које би требало да буде засновано на саосећању са жртвама, преношењу чињеница, информација, постављању егзистенцијалних питања. Дидактички приступ би затим требало да доведе или до културног помака и/или институционалне промене (као што је реформа војске или стварање цивилних механизма надзора) који би (било културно било институционално) спречили могућности да се оваква врста догађаја понови у будућности.⁷

Досадашња истраживања те теме углавном су потекла из оквира оних који испитују појам, вредност, примену и ефекте транзиционе правде. У тим анализама, меморијализација и њено практично / физичко отелотворење, свој значај остварују кроз психолошку и дидактичку призму, без значајнијег узимања у обзир херитолошког дискурса. Одређивање шта је наслеђе, да ли га уопште треба чувати и како, на који начин њиме управљати и презентовати га дефинисали су углавном историчари, правници, политиколози, стручњаци за људска права. Његов утицај на локалну заједницу, кроз рашчлањавање појмова колективног сећања и памћења, употпуњавале су студије психолога, антрополога, социолога, културолога. Засад још увек не постоји консензус око назива материјала који *места буђења савести* треба да отргну од заборава, нити око тога које све науке треба да се баве осмишљавањем њиховог концепта.⁸ Али сасвим је сигурно да крајњи циљ – помирење – захтева мултидисциплинарни приступ, због чега се сваки даном дијапазон области које у томе могу да помогну проширује.

Комисије за истину и помирење, јавна извињења, меморијали и слично постали су такорећи рутински елемент мировне реторике. Један од разлога за то свакако је чињеница да су готово сви скорашњи конфликти унутар државних граница, што ће рећи да, након примирја, некадашњи непријатељи, жртве и починиоци, треба да наставе да живе једни поред других, као и пре рата. Оп-

⁶ Bickford, Louis, „Radovi na sećanju/Radovi sećanja”, у *Forum za tranzicionu pravdu*, 2, уред. Marijana Toma, Beograd 2008. str. 30. (У даљем тексту: Bickford, L., „Radovi na sećanju...”)

⁷ Bickford, L., „Radovi na sećanju...”, str. 30.

⁸ У зависности од дисциплине или науке која се бави нежељеним наслеђем и његовим управљањем и презентацијом, користе се различити термини. Неки од њих се чак и преплићу. Било да говоримо о тана, црном или холокауст туризму, сви они у основи полазе од посетилаца и њихове мотивације да одређени меморијал, споменик или место обићу. С друге стране, Ешворт и Танбриц уводе појам дисонантног наслеђа, којим означавају оно што се чува, било да је реч о материјалној или недодирљивој баштини, у свим њеним слојевитостима и значењима.

роштај се често помиње као услов помирења. Међутим, праштање и помирење су два различита поступка. Праштање је једносмерни чин, док помирење подразумева однос између починиоца и жртве. Помирење, тумачено кроз призму религије, подразумева опростити и заборавити. Други, пак, то објашњавају као промену односа и става, уверења, а све чешће је у употреби и израз друштвена реконструкција.⁹

Са академске тачке гледишта, јаз између теорије и праксе, када је реч о помирењу, огроман је. Помирење је, у теорији, друштвени процес који подразумева да обе стране које су учествовале у неспоразуму међусобно признају патње из прошлости и да одбацавањем некадашњих деструктивних ставова изграде конструктивни однос. То, пре свега, подразумева промену емоција (узајамно признавање страдања), става и понашања, али и прихватање ставовишта да је реч о *друштвеном процесу*, а не о неком далеком циљу који треба да се постигне по окончању рата.¹⁰ За процес помирења мора се у обзир узети и способност друштва да издржи притисак и тензије које прате изношење непријатних чињеница у јавност, а да се не дође до поновног насиља. У пракси то често не иде тако лако, јер међу актерима постоји страх да ће „преласком преко тога” и „идиличним заједничким животом” на крају нестати они који ће се ружне прошлости сећати и о њој сведочити.¹¹

Па ипак, помирење није линија мањег отпора нити пасивни чин. Оно, такође, не представља избегавање одговорности на уштрб истине, нити колективну амнезију којом се избегавају ризици казивања истине. Оно, суштински, значи проналажење начина да се балансирају питања попут истине и правде, како би мењање понашања, ставова и емоција међу бившим непријатељима могло да се успостави. Креирање атмосфере поверења и међусобног разумевања међу дојучерашњим непријатељима је не само изазов, већ и *sine qua non* за процес изградње трајног мира.

⁹ Barsalou and Baxter, *The Urge to Remember The Role of Memorials in Social Reconstruction and Transitional Justice*, 4.

¹⁰ Karen Brounéus, „Reconciliation,” *Peace and Justice Conference Info*. <http://www.peace-justice-conference.info/download/WS8-Reconciliation%20and%20Development%20Konferenzversion.pdf>. Приступљено 20. 4. 2015.

¹¹ Paul Connerton, *How Societies Remember* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), p. 15.

Изазови збрињавања света око нас – случај Брчко Дистрикта Босне и Херцеговине

„If we tell a single, static story of what happened in the past and force visitors to accept a single moral from it, then we do nothing more than reinforce conflicts taking place in the present.”¹²

Од потписивања Дејтонског мировног споразума, па до данас, у Босни и Херцеговини (БиХ) су се у вези са меморијализацијом догађаја из недавног ратног периода (од 1992. до 1995. године) спровеле различите иницијативе, како институционалне, тако и оне које је покренуло цивилно друштво. Међутим, пошто те активности нису биле међусобно координиране, имале су занемарљиве утицаје, дале су незадовољство жртава, као и једностран поглед на повест. Имајући то на уму, Развојни програм Уједињених нација у Босни и Херцеговини (UNDP ВиН) је покренуо пилот пројекат¹³ у вези са меморијализацијом у Брчко Дистрикту, са намером да се иницијатива прошири и на неке друге средине, уколико да задовољавајуће резултате.

Због свог географског положаја и природних одлика, Босанска Посавина одувек је била привлачна за људе, насељавање и освајање, што се наставило и у њеној новијој историји. Тако је у априлу 1992. године договорено да се у граду формирају три нове општине: Српско Брчко, Хрватска општина Брчко, те Бошњачка општина Брчко. Тај договор никад није реализован мирним пу-

¹² „Ако испричамо једну статичну причу о томе шта се догодило у прошлости и приморамо посетиоце да из тога извуку једну поуку, онда не чинимо ништа до појачавања сукоба у садашњости.” (прев. аут.) Ševčenko, Liz; Mahony, Liam, eds. *The Power of Place. How Historic Sites Can Engage Citizens in Human Rights Issues*, Minneapolis 2004, p. 7.

¹³ Креирање и успостављање *Места буђења савести у Брчко Дистрикту БиХ* био је део пројекта „*Пристап правди: Суочавање са прошлошћу и изградња поверења за будућност*”, којим је UNDP ВиН и руководио. Он се састојао од две кључне компоненте које су се односиле на транзициону правду и побољшање поверења јавности у рад институција задужених за владавину права у Босни и Херцеговини. Идеја читавог подухвата била је да се повећа доступност правних институција и служби у БиХ грађанима, као и да се системски испитају и реше преостали изазови и препреке проистекли из рата деведесетих. Током прве фазе, пројекат је подржао оснивање и функционисање *Експертске радне групе Вијећа министара БиХ*, чији је задатак био да креира *Стратегију транзицијске правде и Акциони план* за њено спровођење. Пројекат је, такође, подржао конкретне активности усмерене на развој казивања истине и меморијализације. Шта више, промовисана је и изградња капацитета организација цивилног друштва, како би пружале боље услуге у домену транзиционе правде.

Током друге фазе пројекта, UNDP ВиН се фокусирао на подршку локалних партнера у вођењу процеса комуницирања стратешких питања на свим нивоима власти и цивилног друштва, као и на допринос развоју казивања истине, културе сећања, са посебним акцентом на пилот пројекту изградње *Места буђења савести у Брчко Дистрикту Босне и Херцеговине*.

тем, јер су 1.5.1992. почели оружани сукоби у БиХ. Рат је у Брчком незванично почео дан раније рушењем моста на Сави, када је страдао, нажалост, још увек неутврђен број цивила који се на њему затекао.

Брчко Дистрикт је званично успостављен 8. марта 2000, годину дана након коначне одлуке међународне арбитраже за Брчко (област је била предмет међуентитетског спора након потписивања Дејтонског споразума). Дистрикт је проглашен на целој територији предратне општине Брчко, од које је по Дејтонском споразуму 48 процената завршило у Републици Српској (укључујући и град Брчко), а 52 одсто у Федерацији БиХ.¹⁴ Власти Републике Српске нису никада званично прихватиле одлуку међународне арбитраже од 5. марта 1999. године, којом јој је овај град одузет, будући да је том одлуком Република Српска изгубила територијални континуитет и физички је пресечена на западни и источни део скоро пет година након Дејтона. Влада Републике Српске и даље сматра да је успостављањем Брчко Дистрикта нарушена основна структура Дејтона, којим је БиХ уређена као држава са два ентитета у територијалном размеру 49%–51%. Званичан став Републике Српске, који су формулисали њени арбитри, и даље је на снази.

Брчко Дистрикт БиХ заузима површину од 493.3 квадратна километра, што чини свега проценат (1%) укупне територије Босне и Херцеговине.¹⁵ Према процени, наведеној у Стратегији развоја Дистрикта, на његовој територији је средином прве деценије 21. века у близу 23.000 домаћинстава живело око 75.000 становника.¹⁶ Постоје индиције да изван Дистрикта живи око 28.000 Брчака који се воде као привремено одсутни. Велики број њих живи у Тузли или Бијелини, а у Брчко долази само на посао (претежно раде у државној управи).¹⁷

Препоруке за израду и програмске активности *Места буђења савести* у оквиру пилот пројекта настале су на основу теренских истраживања¹⁸, ин-

¹⁴ History and Mandate of the OHR North/Brcko, „OHR,” http://www.ohr.int/ohr-offices/brcko/history/default.asp?content_id=5531. Приступљено 20. 2. 2013.

¹⁵ Назив Босна и Херцеговина је новијег датума. У службену употребу је ушао после Берлинског конгреса 1878. године, када је Аустроугарској додељен мандат да заузме некадашњу покрајину Османског царства. Од 1918. део је Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије. Од 1945. биће једна од шест република Југославије.

¹⁶ *Nacrt Strategije razvoja Brčko Distrikta BiH 2008 – 2012*. <http://www.ruralextension.org/doc/Strategija%20razvoja%20Brcko%20Distrikta%20BiH%202008%20-%202012%20Nacrt%20%282008%29.pdf>, 11. Приступљено 10. 1. 2013. (Odlukom gradonačelnika, broj: 01-014-001400/07 od 14.03.2007. god. imenovan je Projektni tim za izradu Strategije razvoja Brčko Distrikta BiH 2008-2012. od šest članova koji je imao zadatak da sačini Akcioni plan sa rokovima i nosiocima zadataka za izradu Strategije razvoja Brčko Distrikta BiH 2008-2012. i koji je, u skladu sa Zakonom o javnim nabavkama, obavio sve aktivnosti vezane za izbor najpovoljnijeg ponuđača za izradu Strategije razvoja Brčko Distrikta BiH.), 23.

¹⁷ Најбољи показатељ тога је упадљива пустош која завлада градом након радног времена.

¹⁸ Теренско истраживање поводом меморијализације обавили смо од јануара до априла 2013. године. Идеја је била да се кроз истраживање упознамо са постојећим споменицима у Босни и

дивидуалних интервјуа, серија консултација¹⁹ са различитим фокус групама, те рецентних докумената и Стратегије транзиционе правде у БиХ. Поред тога, анализирали смо обимну грађа, почев од стручних и теоријских радова у вези са транзиционом правдом, процесом меморијализације, музеологијом и херитологијом, преко студија случајева, попут искустава Северне Ирске, Немачке, Перуа, Чилеа, Аргентине, Јужноафричке Републике, Руанде, Русије, Камбоџе. Затим, узели смо у обзир и домаће и међународне правно-програмске документе, као и извештаје које су израдили појединци и/или босанскохерцеговачке и међународне владине, невладине и стручне организације. Такође, проучени су и веб портали, као и доступни новински чланци. Акцент смо ставили на *потребе локалног становништва* у областима меморијализације, затим на људске вредности и примере добре праксе који одговарају контексту Брчко Дистрикта БиХ. У том смислу, методологија је с једне стране подразумевала теоријски приступ, који смо користили углавном у сврху прављења делова пилот пројекта који су у вези са дефинисањем меморијализације, анализом њених парадигми, функција, карактеристика, изазова и циљева, повезаношћу са осталим механизмима транзиционе правде. С друге стране, директно испитивање ситуације на терену произвело је резултате који се односе на карактеристике брчанског приступа овом процесу, као и понуђене препоруке.

Овакав свеобухватни метод даље је допринео да се дају одговарајући стандарди и критеријуми којима се остварује и емотивна и педагошка функција меморијала, којима се креира одговарајућа култура сећања и превазилази наслеђе грађанских сукоба, те којима се потпомаже превенција понављања, омогућује отворен и инклузиван међуетнички дијалог о кршењу људских права и ратним злочинима који су се догодили у периоду од 1992. до 1995. године.

Херцеговини, али и да се добију релевантне информације о босанско-херцеговачком приступу култури сећања и процесу меморијализације, те о потребама самог локалног становништва. С тим у вези, организовали смо и одржали серије интервјуа с експертима, радницима у култури, универзитетском јавношћу и слично. Имена интервјуисаних, иако позната ауторки и UNDP BiH, овом приликом не наводимо због поштовања њихове дискреције и приказане искрености, будући да таква отвореност потенцијално не би била на адекватан начин вреднована и прихваћена у заједницама из којих они долазе.

¹⁹ Консултативни процес организован је у Брчко Дистрикту БиХ у три циклуса, током првог квартала 2013. Он је био замишљен као размена информација и ставова између представника удружења и породица жртава и других појединаца и организација из цивилног друштва (попут организација младих, удружења жена, верских заједница, затим новинара, интелектуалаца, активиста за људска права, стручне јавности и других), те представника институција свих нивоа власти. Тај процес обухватао је различите форме, од структурисаних и фасилитираних дискусија током округлих столова и радионица, преко консултација фокус група по питању појединих области, све до индивидуалних састанака. На њима је учествовало више од 150 грађана Брчко Дистрикта БиХ и оне представљају релевантан приказ ставова и потреба брчанске заједнице по питању процеса суочавања са прошлошћу и меморијализације.

Кључна питања на која смо покушали да одговоримо су: шта локално становништво мисли о меморијализацији и како је види, шта су за њих *места буђења савести*, које су потребе локалне заједнице у контексту изградње меморијала, затим шта су ставови удружења жртава, несталих, логораша, потом како ситуацију тумаче експерти, која су могућа решења за програм потенцијалног *места буђења савести*, као и шта су становишта Владе Брчко Дистрикта БиХ.

Као генерални став, након целокупног процеса, искристалисало се незадовољство дотадашњом праксом меморијализације. Меморијали који су већ саграђени или се тренутно граде подижу се често неселективно, јер ни по овом питању не постоји јасно утврђен приступ на државном нивоу. Тако се дешава да се подигну споменици без тачно утврђених чињеница о ономе што комеморишу, а посвећени су углавном жртвама и херојима једне етничке заједнице. С тим у вези је највећи проблем то што они славе подвиге појединаца које припадници других народа углавном виде као злочинце. Другим речима, меморијализацијске активности које се дешавају у Босни и Херцеговини су махом етничке и ексклузивистичке, а карактеришу их и недовољна институционална координираност, недостатак адекватне законске регулативе, те концептуално неразумевање феномена меморијализације у контексту транзиционе правде.

Учесници консултација су, такође, истицали да не постоји дијалог о прошлости, да није јасно које поруке постојећи споменици шаљу, чак и унутар одређене етничке заједнице. Поред тога сто су једнонационални, првенствено су посвећени борцима, док не постоје (или су не приметни) споменици цивилним жртвама. Њих обилазе углавном удружења проистекла из рата, док шира заједница нема према њима никакав однос. Посебно су наглашавали да не постоје заједнички дани сећања нити активности у правцу обележавања или посета местима страдања „других”. Споменици, али и жртве, актуелни су о облетницама или током предизборних кампања.

Идејна решења за *Место буђења савести* у Брчко Дистрикту Босне и Херцеговине

„Практичан” меморијал

Више је него јасно да се у регијама где је масовно кршење људских права било мотивисано, између осталог, и етничком припадношћу жртве, тешко долази до сагласја кога, чега и на који начин се сећати, како окупити различита искуства о наслеђу прошлости и, уопште, на који начин обезбедити признање да су се злочини догодили. У таквим случајевима једно од пригодних решења јесте да се, уместо директне комеморације одређеног догађаја или особе који су везани

за неку етничку заједницу, идентификује *тип објекта који је у тој заједници потребан*. Он се смешта на симболичном или пак потпуно неутралном месту, а у његовом склопу се, поред просторија за његову основну намену, налази и простор за сећање, намењен свим грађанима.

Тај такозвани „практичан” меморијал требало би да садржи три дела:

1. *емотивни (приватни)* – спомен собу или неку другу форму у склопу које би породице жртава и други посетиоци могли да изражавају своје емоције и поштовање жртава; у таквом простору требало би да се нађе попис убијених и несталих, фотографије страдалих, снимци места тортуре и слично;
2. *едукативни (јавни)* – документациони центар, односно архив, који би трезорирао релевантне информације о страдалима (на пример живот пре рата, околности страдања и слично), усмене историје породица жртава, попис места затварања и опис повреда који су се догодиле у таквим просторима, судске списе, „експонате” из рата који би представљали свакодневни живот, али и друге предмете везане за сукобе; унутар њега би се, кроз различите трибине, промоције, књижевне вечери и слично, одвијао дијалог о прошлости; дијалошки процес и едукација у вези са меморијализацијом упознали би заједнице са одређеним, до тада потенцијално непознатим чињеницама о страдањима, или би сузили могућност манипулације; све те информације представљале би основу, на пример, за покретање нових кривичних истрага или иницирање реформи унутар одређених институција, у структуралном, али и персоналном смислу;²⁰ са друге стране, дијалог и едукација допринели би и неким другим процесима, као што је активизам заједница, јер би била осигурана грађанска партиципација у иницирању и креирању решења поводом значајних друштвених питања, а што доводи до успостављања комуникације међу различитим социјалним групама, превазилажења антагонизама, те, у перспективи, спречавања конфликта;
3. *практични* – инфраструктура из домена намене за коју је објекат направљен.

Током припремних истраживања о тренутном стању и потребама Брчко Дистрикта БиХ, био је уочљив *недостатак адекватног простора за спортске манифестације*. С тим у вези, важно је напоменути да су судеоници консултација, али и они који су индивидуално интервјуисани, подизање „практичног”

²⁰ Овде мислимо на *vetting*, као поступак провере професионалног капацитета и моралног интегритета запослених у јавној администрацији, нарочито у правосудним, безбедносним и казнено-поправним институцијама, како би се спречило да некомпетентне особе, односно оне које су кршиле права, раде у њима.

меморијала идентификовали као најпогоднији начин меморијализације. И са аспекта струке, спортски центар је врло добро решење, будући да сам спорт промовише позитивне вредности, здрав живот, тимску и фер игру, и свакако доприноси квалитетнијем суживоту, као једном од дугорочно најважнијих циљева меморијализације. Предности „практичног” меморијала су вишеструке. Користили би га сви грађани, без обзира на етничку и другу припадност. Суштински, сва три сегмента поменутог „практичног” меморијала имају заједнички именитељ, а то је место сусретања и комуницирања грађана, неvezано за разлог доласка у објекат.

Оно што се, ипак, уочава као потенцијални проблем јесте реализација спортских догађаја које по својој природи нису искључиво пријатељски, већ се у њима за титулу боре етнички формулисани тимови. Тада би се као потенцијални проблем могло појавити насиље, које не мора нужно бити етнички мотивисано, већ и самом жељом навијача да њихов тим победи, те револтом уколико се то не догоди. С тим у вези би се, барем у првобитној фази, строго морало водити рачуна који спортови се практикују, као и какви видови манифестација се у новом објекту организују.

„Незавршени” меморијал

Преласком са веб 1.0 на веб 2.0, могућности Интернета и комуникације свих његових корисника драстично су проширене. Наиме, уместо да само читају садржај, захваљујући новим платформама могуће је активно учешће у њиховом попуњавању. *Онлине* платформа представља комуникацијски систем који доприноси развоју и усавршавању свих корисника, а мултимедијално публикување разноврсних садржаја значи примену актуелних светских тенденција. Непостојање просторне и физичке баријере, атрактивни садржаји, лако коришћење, јефтино одржавање и изведба, окренутост младима – све су то предности које и процес меморијализације може ваљано да искористи.

Више пута је напоменуто да анализа прошлости никад не престаје, већ само мења своје форме. Идеја да би „незавршени” меморијал био највреднији начин за учење о прошлости настаје, делом, из схватања да би класични примери меморијала и споменика, односно, изградња статуа и скулптура од камена, који би требало да буду трајна обележја неких места, могли да имају парадоксални ефекат доприноса заборављању, а не сећању, јер бледе и стапају се са позадином и постају невидљива за пролазнике. Уместо такве непроменљиве визије сећања, нуди се активно сећање, динамично, ангажовано, кроз дијалог провокативног који не тежи томе да уклеше у камен једну интерпретацију сећања, већ да користи креативне форме јавних меморијала које би покренуле разговор о томе како и зашто памтимо или треба да памтимо

прошлост.²¹ „Незавршени” меморијал омогућава да сећање стално еволуира у времену и простору и тако одговара на потребе савременог доба и нових генерација. Наглашавање самог процеса може имати шире значење од фазе дизајна или изградње меморијала.²²

Иако незавршени меморијал може бити и стално отворени уметнички конкурс, парк сећања, путујућа изложба и слично, у Брчко Дистрикту најприхватљивија је била форма веб портала. Идеја самих учесника консултативног процеса да се на њему нађе списак страдалих и несталих који би се свакодневно попуњавао, у предлогу пројекта је проширена. Наиме, уколико би се остало само на „сувим” чињеницама, не би се обезбедио активан дијалог нити би било могуће открити релевантне податке. Такође, то није садржај који би сам по себи привлачио младе, који су битан сегмент циљне групе процеса меморијализације.

Тако се искристалисао предлог да веб портал чине следећи делови:

1. списак несталих и страдалих у БД БиХ од 1992. до 1995. године – у БиХ постоје различите интерпретације истине, потом манипулација бројем жртава, зато што још увек нису покренуте званичне активности у правцу утврђивања чињеница о почињеним злочинима; око 13.000 особа се и даље воде као нестале; не постоји свеобухватни програм репарација, а јавност није задовољна ни како је урађена реформа у институцијама; зато би први корак би био креирање базе у коју би се унели постојећи спискови; ова листа би се свакодневно могла ажурирати, а будући да је доступна свима, могла би се редовно и ревидирати; како нису ретки случајеви да се више пута пријаве различите особе, да се испостави да је неко жив, или да пак постоје информације које би помогле у одређеном случају, сваки посетилац би уочивши погрешне податке, имао прилике да се обрати администратору и да се то исправи; аргумент за то поткрепљен је ставом да је утврђивање чињеница о злочинима и тачног броја убијених и несталих, односно персонализација жртава, важан услов за успешност процеса суочавања с прошлошћу;

²¹ Иницијатива формирања незавршеног меморијала све је чешћи метод меморијализације дисонантног наслеђа прошлости. Интересантан пример представљао је и пројекат, односно дискусиона платформа „Четири лица Омарске”, којим се предлагала продукција меморијала као Социјалне скулптуре, која би била састављена од мрежа односа људи, њиховог мишљења и говора о три епохе, а заправо четири форме рудника Омарска. Та четири лица су временске трансформације једног комплекса: од рудника у време социјализма, преко логора током ратова деведесетих, затим мултинационалне компаније на територији Републике Српске и коначно студија за снимање етно блок-бастера актуелне филмске продукције у Србији. Овај пројекат је иницирала и осмислила уметница Милица Томић.

²² Bickford, L., „Radovi na sećanju...”, str. 36.

2. форум за коментарисање, размену мишљења и искустава – сви би могли да пишу и на тај начин олакшају душу; међутим, и овде би постојао администратор чија би улога била да буде коректив, што значи да би контролисао да се увредљиви и неадекватни садржаји не пласирају јавно;
3. виртуелни музеј са галеријом поклоњених артефаката – многи грађани чувају предмете из рата или предмете у вези са њим, нека сећања, фотографије, документа; њихов утицај је много шири ако из сфере тајне пређу у јавну баштину и буду свима доступни као подсетник на минула времена; зато би стално био отворени позив за поклањање тих артефаката; они би се дигитализовали и постављали на *website*; физички предмети би се могли баштинити у депоу Умјетничке галерије; и успомене на добросуседски заједнички живот пре рата биле би прихватљива тема у оквиру промовисања позитивних искустава;
4. *online* музејски картон – да би се једног дана формирала путујућа изложба, неопходно је прикупити сећања и такозване „биографије ствари”; идеја је да се направи нека врста формулара са питањима на које би заинтересовани одговарали и уз које би могли да ставе и фотографију свог сећања из периода од 1992. до 1995; рубрике би могле бити следећа: име и презиме, датум и место рођења, занимање, врста сећања, због чега је то сећање важно, зашто не треба да се заборави/зашто је важно да га и други виде или чују, фотографија, цртеж и слично; такође, део картона би се и одштампао и делио на различитим пунктовима по граду, где би их грађани попуњавали, а потом администратор уносио у портал;
5. инвентарна књига у виду базе – чинили би је сви попуњени картони, као и формулари са поклоњеним артефактима;
6. блог за позитивне приче – иако је било заиста много примера *анти-ратног хеоризма или активизма*, тек понеки Брчаци су помињали случајеве када су комшије из различитих етничких група помагали једни другима ризикујући своје животе, а где су неки том приликом и страдали; такође, широм региона бивше Југославије познати су примери индивидуалног или организованог активистичког приступа у борби против ратне кампање; поменуте активности, иако су бележене, нису у довољној мери промовисане и познате у јавности; утицај такозваних „топлих људских прича” неупоредиво је већи од описа ратних страдања; ови други често продубљују конфликт и изазивају негативне емоције према *другима*.

Ставке 3, 4, 5 и 6 би чиниле симболично потпројекат „Године које је појео рат”.²³ За разлику од атмосфере која влада у класичним музејским презентацијама наслеђа (изложбе, публикације, каталози...) ова акција је покушај представљања баштине у једном интимнијем и личнијем светлу. Идеја да се наслеђе не налази само у унутар неке институције, већ да је свуда око нас, а понајвише у нама самима, јесте суштина. Његова реализација, пре свега, подразумева ангажовање људи да прикупе и поделе са другима оно што сматрају да представља њихову персоналну баштину, или њихов лични однос према догађајима од 1992. до 1995, без обзира да ли су они материјализовани у неком предмету или егзистирају само у „живој” речи, сећању или пракси.

Циљ читаве платформе јесте да омогући доступност садржаја (како музејских, тако и не-музејских), најпре кроз интерактиван, виртуелни свет, а потом и кроз заједнички продукцијски ангажман који би подразумевао изложбене и пројектне активности. Будући да би позив за даровање предмета из рата или који асоцирају на живот пре и после рата био стално отворен, очекује се да се временом формира импозантна колекција, од које би се могла направити путујућа изложба за регион, а по потреби и шире.

Реализација концепта „незавршеног” меморијала представља симболично и континуирано *путовање* индивида и колектива у смислу преиспитивања њихових улога и одговорности за креирање садашњих друштвених реалности, као последица трауматичне прошлости. Пошто би његово попуњавање зависило искључиво од ангажованости појединаца, ниједна етничка заједница не би била повлашћена. Напротив. Колико би се која група трудила и попуњавала платформу, толика би била њена заступљеност. То је, посматрајући шири друштвени контекст, суштинска предност овог решења.

Препоруке за превазилажење програмских препрека

Формирање *Места буђења савести у Брчко Дистрикту БиХ*, дакле једној подељеној заједници, биће својеврстан изазов. Кроз његову емотивну и едукативну функцију, повезаће се сви механизми транзиционе правде, чиме ће се осигурати погодна тло за индивидуално и колективно излечење, демократизацију, заштиту људских права, изградњу одрживог мира и развоја. Овако темељне и енергичне активности неопходне су како би се спречио даљи развој дистанце међу етничким заједницама. Приликом њиховог одабира треба бити јако обазрив, како не би дошло до манипулације и релативизирања злочина.

С тим у вези, извесно је да ће се приликом реализације овог пројекта, јавити и неке, на првом месту, програмске потешкоће. Потенцијално, оне би

²³ О наслову би још ваљало дискутовати, с обзиром на то да је тема веома осетљива, те да се не сме дозволити да се ико осећа повређеним или увређеним.

могле бити следеће – како проценити да ли су изречени ставови, а који се могу сврстати у сферу релативизма и негирања, плод незнања, затворене перспективе за сазнавањем унутар одређене заједнице, медијског мрака, утицаја постојеће друштвене и политичке климе или су резултат смишљене манипулације? Потом, има ли оправдања за незнање у данашњем свету, у којем постоје различити начини да се нешто сазна и зна, нарочито о догађајима у својој земљи? Такође, да ли чињеница негативизма и ревизионизма заснована било на смишљеној манипулацији, било на незнању, треба да буде оправдање за ексклузивитет?

Када говоримо о процесу меморијализације, дугорочно најважнији аспект јесте *превенција кршења права*. Међутим, појам *превенције* у босанскохерцеговачком друштву није потпуно јасно дефинисан, што се видело током консултативног процеса. Да ли превенција значи да се злочини никада више не понове било где у свету? Или да се никада више не понове било коме у БиХ? И, коначно, значи ли превенција да се злочини и кршења права никада више не понове *нама*, као етничкој групи? Из ових питања произлази суштински важна ствар, када је реч о поставци меморијала, а то је ко је прималац поруке меморијала, односно, ко је публика? Да бисмо на то одговорили, морамо посматрати ширу слику.

Наиме, транзициона правда није никаква „специјална” правда, већ склоп активности које се реализују у друштвима која су претрпела масовна кршења људских права. У већини случајева које модерна историја памти, реч је о злочинима репресивних режима и код њих наилазимо само на две супротстављене стране. У случају сукоба на простору бивше Југославије, ситуација је знатно сложенија, због чега фокус процеса меморијализације мора бити *феноменолошки*, односно то морају бити *ефекти конфликта*.²⁴

Не постоји злочин или догађај или датум који би био репрезентативан за сва три конститутивна народа или све етничке заједнице. Поред тога, читав процес мора бити интересантан, разумљив и окренут младима, будући да су они покретачка снага која може довести до друштвене, институционалне и политичке трансформације у Босни и Херцеговини. Подршка младих и породица страдалих осигурава се емотивним (приватним) и едукативним (јавним) програмима меморијала. Тако се обезбеђује простор за изражавање емотивних стања, жалости, али и место за информисање, дијалог, признање и прихватању страдања, те место солидарности према жртвама. За то би, првенствено, требало омогућити коришћење релевантне документације о страдањима, како би се на свеобухватан, кредибилан и легитиман начин анализирала прошлост. Тиме би се спречиле манипулације, негативне интерпретације и ревизионизам.

У програмском смислу, меморијал формиран у Брчко Дистрикту морао би да промовише вредности које се тичу признања и прихватања страдања,

²⁴ Наравно, то не значи да се смеју занемарити потребе индивидуа или породица да обележе страдање својих ближњих.

солидарности према жртвама и да буде место сусретања грађана на којем се негује отвореност, инклузивност, дијалог и критичко промишљање о свим аспектима друштвеног живота, као и о прошлости, садашњости и перспективама за будућност. Такође, он мора јасно и увек истицати да се оно што се десило не сме поновити нигде и никоме. *Место буђења савести* у БД треба да буде ослобођено културолошких, родних, верских стереотипова, те предрасуда, могућности злоупотреба, освете и дискриминације сваке врсте.

Када говоримо о активностима, требало би отворити иницијативе сећања према заједницама *других* и успоставити међуетничку комуникацију, чиме се стварају потенцијали за изградњу заједничке визије будућности. Поред тога, треба инсистирати на *заједничким посетама местима страдања*. У фокусу ове активности првенствено треба да буду удружења и породице жртава, као и млади. Њена сврха је да обезбеди разумевање да личне трауме стварају исте или сличне потребе, од заједнице до заједнице. Уз то, неопходно је створити услове за *дискусију о прошлости кроз обезбеђивање платформе за глас жртвава и других актера сукоба*. Реализовањем ове идеје обезбеђује се преношење информација о прошлости, сазнавање чињенице које до тада можда нису биле познате, изграђивање емпатије према жртвама, те спречавање порицања злочина, али и *хуманизација другог*. Потенцијални примери могу бити организовање јавног слушања жртава, пројекти усмене историје, попис страдалих и несталих са информацијама о околностима страдања и нестанка, попис места затварања и затвореника уз опис тортуре и други.

У обзир долазе и *интерактивне уметничке форме* (изложбе, веб архиви и музеји, позоришне представе, перформанси, графити, кратки филмови, есеји и друге уметничке форме). Поменуте уметничке форме подразумевају активно укључивање грађана у њихово креирање и реализацију, што даље обезбеђује друштвену интеракцију. Ова препорука нарочито се фокусира на иницирање активизма и креативности младих као моторне снаге процеса, како би се осигурала институционална и социјална трансформација, те превазишли стереотипи.

Закључна разматрања

*„We can no longer afford to take that which was good in the past
and simply call it our heritage,
to discard the bad and simply think of it as a dead load
which by itself time will bury in oblivion.”²⁵*

Током ратних разарања много споменика и баштинских целина буде уништено. Већина њих случајно, чак и неизбежно. Међутим сведоци смо и намерног разарања наслеђа других, са циљем урушавања националног идентитета и морала, како народа, тако и војске. Многи инспиратори и налогодавци то нису ни крили. Тако је Гебелс у својим дневницима писао да војници морају да циљају центре културе. Поменути центри, остало је забележено, треба да се нападају док не буду сравњени са земљом.²⁶ Шта га је инспирисало на ту акцију, како је бирао шта ће бити уништено, те какве је то последице донело на локалном, а какве на глобалном нивоу врло нам је јасно показао и на делу.

Но смрт није само мајстор из Немачке²⁷ тако да ова питања, нажалост, нису везана само за горе наведено нежељено наслеђе. Неуједначених одговора на сличне недоумице има у многим местима на кугли земаљској. Има их можда и више. Ако бисмо даље разрађивали парадигму *адекватне – примерене* меморијализације, не можемо а да се не запитамо да ли је тржном центру место на локацији Топовских шупа или Сајму привреде у брчанском логору Лука, на пример? Да ли је Аризона најбољи пример међуетничке сарадње? Пара врти где бургија неће?

Постоји много аргумената зашто прошлост треба да остане баш то – нешто минуло – и зашто не треба да се преиспитује. Они се крећу од ставова да њено откривање може да доведе до поновног насиља, преко мишљења да је отварање старих рана далеко болније од ћутања, па све до аргумената да је за младе боље да неке приче остану неиспричане. Сматра се да се дистанцирањем од неславне прошлости може креирати нова будућност, неоптерећена и незагађена насиљем минулих времена. Ипак, разлози „за” (њено преиспитивање) у овом случају су превагнули. Прво, трауме прошлости не пролазе саме од себе. Друго, орвеловски речено, ко контролише прошлост, контролише и будућност.

²⁵ Arendt, Hannah, „The Origins of Totalitarianism”, <http://www.sergneri.ch/arendt.php>, (20. 3. 2012). „*Ne možemo više da priuštimo da uzmemo ono što je bilo dobro u prošlosti i nazivamo ga našim nasleđem, da odbacimo loše i jednostavno o tome razmišljamo kao mrtvom teretu koji će vreme samo po sebi sahraniti u zaboravu.*” (prev.aut.)

²⁶ Bevan, Robert, *The Destruction of Memory. Architecture at War*, London 2006, p. 78.

²⁷ „Смрт је мајстор из Немачке” чувени је стих из *Фуге смрти* Паула Целана, румунског Јеврејина који је преживео боравак у концентрационом логору, да би сам себи одузео живот 1970. скоком у Сену.

Ћутањем о учињеном злу, злочин се и даље наставља, само на другачији начин. Жртва, самим тим што јој није признато да је жртва, континуирано страда. Даље, формирање комисија за истину може да промовише помирење. Такође, прихватање чињенице да су се злодела догодила и откривање истине у вези са њима омогућава зацељивање преживелима и породицама жртава. И, коначно, злочин које се не разоткрије, неминовно ће се поновити. Ми, иако нисмо криви за злочине који су се догодили и нисмо желели да наследимо баштину која њих *описује или доказује*, одговорни смо за то како ћемо је памтити и како ћемо обликовати колективну меморију заједнице.²⁸

Избор да ли сачувати, трансформисати или уништити споменик увек са собом носи проблем како ће се то тумачити – да ли као покушај да се *избрише део историје* или као *превенција понављања сатирањем у корену идолопоклонства*. Иако одговори делују једноставни, пракса је показала другачије тенденције, те је проблем управљања нежељеним наслеђем, а које ипак желимо да сачувамо, кључна апорија дисонантне баштине.

Тешко да би и један намерни национални заборав могао да избрише наслеђе троипогодишњег грађанског рата у Босни и Херцеговини. Синоним наше прошлости с краја 20. века овековечен је у гомили споменика и меморијала који већ доста дуго прекривају ту територију. Њихово постојање је уједно и проблем, будући да готово ниједан од њих не прописује међунационално помирење, већ форсира уско етничко памћење. Без обзира на то да ли се налазе у Федерацији, Републици Српској или Брчко Дистрикту – принцип је исти.

Па ипак, да ли постоји једна истина о минулим дешавањима која су нам оставила баштину којом се не поносимо? Да ли је могуће постићи око тога консензус? Да ли је тако нешто уопште и неопходно? Сваки догађај из прошлости је сложен и омогућава нам аргументе за различита, а понекад и дијаметрално супротна тумачења. Не постоји једна једина и права истина, а њено виђење неретко зависи од перспективе коју заузмемо. Тако нас начини чувања нежељеног наслеђа доводе заправо до нечега много важнијег – до прихватања туђих, различитих мишљења, поштовања и разумевања ставова *других*, савладавања међусобног комуницирања кроз аргументоване дијалоге, постављања питања и тражење изнова и изнова нових одговора. Из те перспективе и меморијализација, од меморисања једне истине, прераста у утемељено преиспитивање одређеног политичког тренутка, а меморијали постају њени активни подстицаји.

²⁸ Hamber, Brandon, „Remembering to Forget. Issues to Consider when Establishing Structures for Dealing with the Past,” у: *Past Imperfect. Dealing with the Past in Northern Ireland and Countries in Transition*, ed. Brandon Hamber Londonderry 1998, pp. 56-78.

Места буђења савести концептом, а често и по садржају²⁹ унутар њега, највише подсећају на меморијалне комплексе карактеристичне за просторе некадашње Југославије. Главну сличност, пре свега, налазимо у наглашеној педагошкој функцији, која се остварује кроз постојање музеја, архива, библиотеке са грађом посвећеном догађају који се комеморише, те честом подизању на изворним местима догађаја. Такође, успостављање праксе колективног посећивања и окренутост младима, као циљној групи, је оно што додатно везује ова два феномена. Оно по чему се разликују јесу сам услов настанка – *места буђења савести* се формирају после етнички мотивисаних сукоба, као резултат опсежног дијалога до јуче зараћених страна, комеморишу нежељено наслеђе и акценат је на цивилним жртвама као херојима³⁰, а не на војничким успесима. Ултимативни циљ *места буђења савести* – превенција злочина и помирење кроз неговање дијалога и сазнавање истине, као и простор намењен жаљењу – нису изразито наглашени у меморијалним комплексима. То не треба да чуди, с обзиром да је реч о објектима који су проистекли из жеље да се сачувају од заборава пре свега херојски догађаји, који примарно нису били етнички мотивисани, и чија је идеја била да се чува јединство многонационалне државе непомињањем нежељеног наслеђа, те истицањем *једне једине истине*. Такво јединство базирало се на уверењу да друштво одређује шта треба задржати, а шта занемарити из прошлости, чиме се даје смисао садашњости.³¹

Ваља напоменути да *места буђења савести* сличе и меморијалним музејима, будући да селекују, обрађују, трезорирају и комуницирају одређене садржаје. Потоње је Вилијамс дефинисао као „посебну врсту музеја посвећених историјском догађају којим се чува сећање на масовна страдања неке врсте”.³² Разлику чине институционално устројство, које подразумева условно речено једну истину, сталну поставку, мање активне посетиоце (ако изузмемо музеје који практикују принципе нове музеологије), док *места буђења савести* подстичу одређени вид динамизма и интеракције грађе и публике.

Везу *места буђења савести* са споменицима уочавамо у дефиницији Џејмса Јанга, који је рекао да су споменици увек нека врста меморијала, док сами меморијали, због своје разнолике формалне природе, не морају бити споменици.

²⁹ На пример: меморијални комплекс „Бошко Буха” на Јабуци, у оквиру којег је постојао и Музеј пионира и омладине Југославије; меморијални комплекс „Батинска битка”, са спомен собом и парком; „Петрова гора”, са библиотеком, читаоницом и Музејем револуције; „Долина хероја” која чува сећање на битку на Сутјесци, такође са музејем, као и многи други.

³⁰ И на простору бивше Југославије је било меморијалних комплекса посвећених цивилним жртвама као херојима. Пример је Крагујевац.

³¹ Кулјић, Todor, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002, str. 11.

³² Williams, Paul, *Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*, Oxford 2007, p. 8.

Дакле, и сам споменик може бити *место буђења савести*, ако у његовој основи лежи идеја која спаја сукобљене стране, а не раздваја. Међутим, како се овакви објекти временом стопе са околином и постану неприметни у свакодневном животу заједница (изузев о значајним датумима), њихов утицај се на дуге стазе није показао задовољавајућим.

Не тако давно Томислав Шола је писао да ми више не говоримо о прошлости као о акумулацији предмета – они су само трансфер – ми се сада бавимо људским искуством, односно оним што се зове *memoria vitalis*. У том смислу су институције и физичка сведочанства само један од могућих облика служења баштини.³³

*„Оно чиме се бавимо у 'умијећима баштине' јесте памћење, а оно о чему у својој теорији баштине расправљамо, напротив су особине тог памћења, кључујући и његову квалитетну упорабу.“*³⁴

Значај памћења прошлости, њена контрола и потенцијал чине окосницу борбе за управљањем националним или колективним памћењем у пост конфликтним друштвима. Разумевање потреба особа које су преживеле ратове деведесетих, као и чланова њихових породица, једна је од кључних карактеристика приступа транзиционе правде. Питања као што су како ћемо памтити жртве, шта ће се учити у школама, да ли ће се чути гласови преживелих диригују не само сазнања о давним данима, него и начине на које се бавимо савременим тренутком, али и временом које долази. У том смислу, значајну улогу играју меморијали – споменици, музеји, комеморативне активности, али и различите иницијативе у образовању.

Не постоји приручник нити правило нити рецепт како меморијали треба да изгледају, нити има гаранција да ће обављати своју функцију. Шта је онда циљ прављења *места буђења савести*? Да ли је то жаљење? Да ли учење? Или пак памћење прошлости и супротстављање њеном савременом наслеђу? Нема једног тачног одговора, као што нема ни само једне препреке. Кључ успеха и одрживости *места буђења савести*, као концепта који промовише позитиван суживот тако што не дозвољава да се наслеђе прошлости негира нити заборави, лежи управо у *сазнавању научне истине и дефинисању њене културне употребе*.³⁵ То је свакако тежак, дуготрајан и комплексан процес, али суштински незаменљив, уколико хоћемо да креирамо простор сусретања у којем ћемо афирмисати идеју да чак и нежељено наслеђе припада свима нама.

³³ Šola, Tomislav, *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji – prema kibernetičkom muzeju*, Zagreb 2003, str. 289 (у даљем тексту: Šola, T., *Eseji o muzejima...*).

³⁴ Šola, T., *Eseji o muzejima...*, str. 312.

³⁵ Božić Marojević, Milica, „Sites of Conscience as Guardians of the Collective Memory”, *Culture – International Journal for Cultural Researches*, Year IV, No.5, 2014, p. 113.

Потребно је много воље и храбрости да се ухватимо у коштац са тешким историјама у осетљивим политичким околностима. Ако недостаје подршка државе, делује узалудно, али се те ствари системски могу променити. Међутим, кад међу самим актерима и жртвама не постоји снага да се међусобно сарађују, посао постаје Сизифов. Па ипак, као чувари/ке баштине и музејски професионалци/ке, сви ми имамо обавезу да одлучимо која ће бити наша улога у томе. Јер, без корака уназад нема погледа унапред.

Извори и литература

- Arendt, Hannah, „The Origins of Totalitarianism”, <http://www.sergneri.ch/arendt.php>, (20. 3. 2012)
- Barsalou and Baxter, *The Urge to Remember The Role of Memorials in Social Reconstruction and Transitional Justice*, 4.
- Bevan, Robert, *The Destruction of Memory. Architecture at War*, London 2006.
- Bickford, Louis, „Radovi na sećanju/Radovi sećanja”, у *Forum za tranzicionu pravdu*, 2, уред. Marijana Toma, Beograd 2008.
- Božić Marojević, Milica, „Sites of Conscience as Guardians of the Collective Memory”, *Culture – International Journal for Cultural Researches*, Year IV, No.5, 2014.
- Brounéus, Karen, „Reconciliation,” *Peace and Justice Conference Info*. <http://www.peace-justice-conference.info/download/WS8-Reconciliation%20and%20Development%20Konferenzversion.pdf>. Pristupljeno 20. 4. 2015.
- Connerton, Paul, *How Societies Remember*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Hamber, Brandon, „Remembering to Forget. Issues to Consider when Establishing Structures for Dealing with the Past,” у: *Past Imperfect. Dealing with the Past in Northern Ireland and Countries in Transition*, ed. Brandon Hamber Londonderry 1998.
- History and Mandate of the OHR North/Brcko, „OHR,” http://www.ohr.int/ohr-offices/brcko/history/default.asp?content_id=5531. Pristupljeno 20. 2. 2013.
- <http://www.sitesofconscience.org/> Приступљено 27. 10. 2015.
- Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002.
- Logan, William; Reeves, Keir, eds. *Places Of Pain And Shame: Dealing With 'Difficult' Heritage*, London 2009.
- Nacrt Strategije razvoja Brčko Distrikta BiH 2008–2012*. <http://www.ruralextnsion.org/doc/Strategija%20razvoja%20Brcko%20Distrikta%20BiH%202008%20-%202012%20Nacrt%20%282008%29.pdf>, 11. Pristupljeno 10. 1. 2013
- Ševčenko, Liz; Mahony, Liam, eds. *The Power of Place. How Historic Sites Can Engage Citizens in Human Rights Issues*, Minneapolis 2004.
- Šola, Tomislav, *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji – prema kibernetičkom muzeju*, Zagreb 2003.
- Tunbridge, J. E.; Ashworth, Gregory John, *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*, Chichester 1996.
- Williams, Paul, *Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*, Oxford 2007.

Summary

Milica Božić Marojević, PhD

Safeguarding of Dissonant Heritage – the Case of the Brčko District of Bosnia and Herzegovina

When the end of the 20th century brought ethnically motivated conflicts in Europe, as well as hostilities within the borders of repressive regimes in other parts of the world, it was clear that no existing form of remembrance and didactics aimed at preventing the recurrence of crimes had succeeded. A new, *dissonant heritage* cast a shadow over the slogan *never again*, and thus a valid question has been raised – if this legacy is to be protected, what would be the most appropriate model for that?

The answer to the aforementioned dilemma has taken shape through reflection on ways to connect memory, as an element of intangible heritage, to physical space, and through research on ways to interpret this relationship as a subject of museology/ heritology. The solution has been found in *sites of conscience*, a unique model of preserving the collective memory and *dissonant heritage* in the societies in transition that have suffered mass atrocities in the recent past.

We examined how *sites of conscience* could and should look like in practice through realistically designed scientific research in the Brčko District of Bosnia and Herzegovina.

There is no manual, rule or prescription as to how the memorials should look like, nor is there a guarantee that they will fulfill their purpose. What is the aim of creating *sites of conscience*? There is not a single correct answer, as there is not a single obstacle. Still, as the guardians of heritage and museum professionals, we all have the obligation to decide on our roles in this issue.

Key words: *sites of conscience*, dissonant heritage, memory, interpretation, heritage management, The Brčko District of Bosnia and Herzegovina